

Three Empires and Persian Historiography: The Thought of Muşliḥ al-Dīn Lārī

Nilab Saeedi, Routledge, 2025. 224 pp: ISBN 9781003660507

Muhammed Salih Sefiloğlu 

Ruhr University Bochum, Bochum, Germany

Keywords: Ottoman historiography, Persian historiography, Muşliḥ al-Dīn Lārī, Early Modern Islamic World, Timurid-Safavid-Ottoman Relations, Trans-imperial intellectual circulation

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tarihyazımı, Farsça tarihyazımı, Muslihuddin Lārī, Erken Modern Dönem İslam Dünyası, Timurlu-Safevi-Osmanlı ilişkileri, imparatorluklar arası entelektüel dolaşım

Nilab Saeedi kitabında on altıncı yüzyılın çok yönlü âlimlerinden Muslihuddin Lārī’yi merkeze alarak, onun *Mir’atu’l-Advār wa Mirkātu’l-Aḥbār* adlı evrensel tarihini Osmanlı, Safevî ve Babür bağlamları içerisinde konumlandırır. Yazar Lārī’nin Safevi, Timurlu ve Osmanlı siyasî evrenlerini birlikte ele alan tarih yazımını merkeze alarak, erken modern İslam dünyasında dünya tarihinin nasıl kavramsallaştırıldığına dair kapsamlı bir inceleme sunmayı amaçlar. Çalışma, Lārī’yi yalnızca Osmanlı tarih yazımı geleneği içinde konumlanan bir müellif olarak değil; Timurlu geçmişin mirasıyla şekillenmiş, Safevi siyasal meşruiyet söylemiyle temas hâlinde ve Osmanlı entelektüel ortamında üretimde bulunan çok katmanlı bir tarihçi figürü olarak ele alır. Bu yaklaşım, Osmanlı-Safevi-Timurlu üçgenini keskin sınırlarla ayırıştıran geleneksel historiografik yöntemlerden ayrışarak, tarihsel bilginin dolaşımına ve çok-merkezli bir perspektife dikkat çekmektedir. Saeedi, Muslihuddin Lārī’nin evrensel tarihi *Mir’atu’l-Advār*’ın sıradan bir tarih çalışması olmadığını, aksine onun gezgin bir bilgin olarak kimliğini müzakere ettiği, içinde yaşadığı imparatorluklarda kendi mirasını güvence altına almak için kendini dikkatle konumlandığı stratejik bir entelektüel proje olduğunu savunuyor. İlk üç bölümde Lārī’nin hayatı, eğitimi ve eserlerini mercek altına alan kitap, devam eden üç ayrı bölümde yazarın Safevi, Timur ve Osmanlı İmparatorlukları tarihlerine yaklaşımını ele alarak toplam yedi bölümden oluşan kapsamlı bir inceleme sunar.

Saeedi’nin temel iddiası, Lārī’nin eserlerinin, erken modern dönemde imparatorluklar arası sınırların henüz katılaşmadığı bir dünyada tarihsel bilginin dolaşımını, siyasal aidiyetlerin akışkanlığını ve tarih yazımının tekil merkezler etrafında şekillenmediğini göstermeye elverişli bir örnek sunduğudur. Bu bağlamda kitap, Lārī’nin tarih yazımını imparatorluklar arası bir entelektüel alanın ürünü olarak yeniden okumayı hedefler. Saeedi, Lārī’nin Timur anlatısından Safevi hükümdarlık tasvirlerine, oradan Osmanlı siyasal düzenine dair göndermelerine uzanan geniş bir metinsel evren üzerinden, erken modern dönemde tarih yazımının yalnızca geçmişini kaydetme

faaliyeti değil, aynı zamanda meşruiyet üretimi, siyasal düzenin temsili ve ahlâkî normların aktarımıyla iç içe geçmiş bir bilgi pratiği olduğunu ileri sürer. Bu yönüyle kitap, Lārī örneği üzerinden erken modern İslam dünyasında dünya tarihi yazımının imkânlarını, sınırlarını ve iç gerilimlerini tartışmaya açmayı amaçlayan iddialı bir çalışmadır.

Bu çerçevede Saeedi'nin çalışması, Lārī'nin tarih yazımını dünya tarihi kavramı etrafında yeniden düşünmeye yönelirken, erken modern dönemde tarihçilerin tek bir siyasî merkeze mutlak sadakatle bağlı figürler olmadığı varsayımından hareket eder. Kitap, Lārī'nin Timurlu geçmişe yaptığı göndermeleri, Safevi siyasal söylemiyle kurduğu teması ve Osmanlı tarih yazımı içindeki konumunu birlikte ele alarak, tarihçinin üretimini çok-merkezli bir siyasî ve entelektüel bağlamda okumayı hedefler. Bu yaklaşım, erken modern imparatorluk tarihlerini keskin sınırlarla ayıran ve tarihçileri bu sınırlar içinde konumlandıran geleneksel literatüre yönelik örtük bir eleştiri niteliği taşır. Saeedi'ye göre Lārī'nin eserleri, imparatorluklar arası rekabetin yanı sıra entelektüel sürekliliklerin ve ortak tarih yazımı repertuarlarının da varlığını ortaya koymaktadır.

Giriş bölümünden itibaren yazar, Lārī'yi gezgin bir entelektüel olarak ele alır; onun farklı imparatorluk coğrafyaları arasında dolaşımını, bu dolaşımın tarih yazımını nasıl biçimlendirdiğini ve neden görece geç bir yaşta evrensel bir tarih kaleme aldığını açıklamaya çalışır. Eserin en güçlü yönlerinden biri, Lārī hakkında dağınık hâlde bulunan literatürü büyük ölçüde bir araya getirmesi ve onun astronomi, felsefe, kelâm ve tarih alanlarındaki üretimini kapsamlı biçimde özetlemesidir. Birinci bölümde, Lārī'nin saraylar ve bölgeler arasında geçen hareketli yaşamı ayrıntılı biçimde ele alınır. İran'da başlayan hayatı, Safevî İmparatorluğu'nda Şîî İslam'ın ideolojik olarak hoşgörüsüzleşen ortamının da etkisiyle zorunlu bir göçe sürüklenmesiyle şekillenir. Bu süreçte Babür İmparatorluğu'nda Hümâyün'un sarayında saygın bir konum elde eder; buradan Mekke'ye hac yolculuğuna çıkar ve ardından Osmanlı coğrafyasına ulaşır. Ancak Osmanlı sarayında beklediği ilgi ve himayeyi görememesi, onu Diyarbakır'a çekilmeye zorlar. Yazar, bu güzergâhı Lārī'nin entelektüel kimliği belirleyen temel deneyimler zinciri olarak sunar.

İkinci bölümde, mantık, felsefe, astronomi, matematik ve edebiyat gibi farklı alanlarda eserler vermiş olan Lārī'nin entelektüel profili çizilir. Özellikle *Mir'ātu'l-Advār* adlı tarih eseri, yazarın kullandığı kaynaklar ve yaptığı seçici tercihler çerçevesinde ayrıntılı biçimde incelenir. Bu bölüm, Lārī'yi saraylar arasında dolaşan fakat hiçbir zaman tam anlamıyla merkeze yerleşmemiş bir erken modern âlim olarak konumlandırır; buna karşın onun entelektüel mirasının, özellikle tarih yazımı üzerinden güçlü ve kalıcı etkiler yarattığını vurgular. *Mir'ātu'l-Advār*, hem Pers-İslâm tarih geleneğinin bir ürünü hem de Osmanlı tarihçiliğini dolaylı biçimde dönüştüren bir metin olarak değerlendirilir.

Üçüncü bölümde Lārī'nin Safevî tarihine ayırdığı kısım mercek altına alınır. Yazar, Lārī'nin Safevî tarihini aktarırken bilinçli biçimde seçici davrandığını ve Safevî meşruiyet iddialarını eleştirel bir bakışla sunduğunu ileri sürer. Bu çerçevede Lārī'nin tarihçiliği, kişisel deneyimlerin Safavî–Osmanlı ilişkileri ve dönemin entelektüel ortamı ile nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından önemli bir kaynak olarak değerlendirilir. Metin, tarihsel olayların ötesinde, Lārī'nin kendisi ile Safevî İmparatorluğu arasındaki ideolojik mesafeyi ve duruşu da yansıtır.

Dördüncü bölüm, Lārī'nin Timurlular dönemi üzerine kaleme aldığı anlatıyı ele alır. *Mir'ātu'l-Advār*'da Timur, kahramanca ve çok yönlü bir lider olarak tasvir edilir; onun soyu, liderliği, dindarlığı ve himayeciliği ayrıntılı biçimde aktarılır. Ancak Saeedi'nin de vurguladığı üzere, bu anlatım tarafsız olmaktan uzaktır, Ankara Savaşı'nın sunumunda Timur lehine belirgin bir önyargı göze çarpar ve savaşın tarihsel önemi subjektif bir biçimde yorumlanır. Lārī'nin tarih anlayışının Timurlu tarihçiler ve âlimlerin entelektüel perspektiflerinden güçlü biçimde etkilendiği, Osmanlılara dair değerlendirmelerinde ise nesnellığın sorgulanabilir olduğu ifade edilir.

Beşinci bölümde Lārī'nin Osmanlılar üzerine olan anlatısı incelenir ve onun tarih yazımsal stratejisinin tarihsel tarafsızlıktan ziyade bilinçli bir konumlanma üzerinden okunabileceği ileri sürülür. Timur'a sadakat, Osmanlılara uyum, Safevîlere mesafe ve Pers entelektüel geleneğini koruma çabası, metnin tamamına yön veren temel dinamikler olarak tanımlanır. Bu yönüyle *Mir'ātu'l-Advār*, erken modern dönemde bir tarihçinin imparatorluklar arası kültürel, siyasî ve entelektüel pazarlıklarını yansıtan son derece bilinçli ve stratejik bir metin olarak değerlendirilir.

Saeedi'nin çalışması, Lārī'yi tek bir siyasî merkeze indirgemeden incelemesi açısından dikkat çekicidir. Lārī'nin Timurlu mirası, Safevi siyasal meşruiyet söylemi ve Osmanlı tarih yazımı geleneği arasındaki hareketliliği ortaya koyması, tarihçiyi sadece belirli bir siyasî merkezin sesi olarak görmek yerine, erken modern dönemin çok-merkezli entelektüel alanında bir aktör olarak konumlandırmaktadır. Bu yaklaşım, tarih yazımını evrenselci ya da tek merkezli anlatılara indirgemeyen bir perspektif sunar ve özellikle imparatorluk tarihlerini birbirinden izole biçimde inceleyen literatüre önemli bir katkıdır.

Kitap, Lārī'nin eserlerine yapılan detaylı alıntılar ve anlatı yapısının incelenmesi açısından zengindir. Saeedi, Lārī'nin Timur anlatısı, Safevi hükümdar tasvirleri ve Osmanlı siyasal düzenine dair göndermelerini dikkatle takip ederek, tarihçinin farklı bağlamlarda benzer retorik araçları nasıl kullandığını göstermektedir. Meşruiyet söylemi, hükümdarlık erdemleri ve tarihsel süreklilik temalarının izlenmesi, eserin analitik açıdan en güçlü noktalarını oluşturur.

Ancak eserin güçlü yanlarının yanı sıra, metodolojik ve kavramsal bazı eksiklikler de bulunmaktadır. Kitabın en temel eksikliklerinden biri, açık ve tutarlı bir teorik çerçevenin yokluğudur. Bununla birlikte kitap, Lārī'nin tarih yazımını bu geniş çerçeveye yerleştirirken, çoğu zaman betimleyici bir anlatı ile analitik çözümleme arasındaki sınırı belirsiz bırakmaktadır. Giriş bölümünde Sagharvanyan, Quinn, Anooshahr, Pourjavady, Tezcan, Binbaş ve Bockholt gibi isimlerin literatüre katkılarını sıralamaktadır. Ancak bu literatür sunumu büyük ölçüde bibliyografik bir envanter işlevi görmektedir, onları ardışık biçimde aktarmakta ve çoğu zaman bu çalışmalarla kavramsal bir tartışmaya girmemektedir. Okuyucuya Lārī'nin neden "önemli" olduğu söylenmekte, fakat hangi teorik problematiğin bu önemi anlamlı kıldığı yeterince açıklanmamaktadır. Yazar, Lārī'nin tarih yazımını ele alırken şu soruları dolaylı biçimde gündeme getirmektedir: Evrensel tarih nedir ve ne işe yarar? Tarih yazımı ile entelektüel kimlik arasında nasıl bir ilişki vardır? Bir âlimin imparatorluklar arası dolaşımı bilgi üretimini nasıl dönüştürür? Ancak bu sorular hiçbir zaman açık bir teorik bağlam içine yerleştirilmez.

Bu durum, kitabın iddialı başlangıç vaadine rağmen, argümanlarının kavramsal düzeyde tam olarak kristalize olmasını zorlaştırmaktadır. Teorik çerçevenin eksikliği, Lārī'nin tarih yazımının değerlendirilmesinde de belirgin sonuçlar doğurmaktadır. Lārī'nin metinleri, bir “bilgi rejimi” ya da “söylemsel formasyon” içinde tartışılmaz. Yazar, girişte önemli bir soru ortaya atar: *Mir'atu'l-Advār* tarihsel bir eser midir, yoksa edebî bir performans mıdır? Ancak bu son derece verimli soru, kuramsal bir tartışmaya dönüştürülmez. Örneğin: İslam tarih yazımında retorik, belagat ve iktidar ilişkisi gibi çerçeveler devreye sokulabilirdi. Bunun yerine, metnin “süslü dili” ya da “edebî yönü” daha çok betimleyici düzeyde kalır. Böylece edebiyat–tarih gerilimi, analitik bir probleme değil, tanımlayıcı bir gözleme indirgenmiş olur. Dolayısıyla Saeedi'nin kitabı teorik açıdan daha sıkı ve açık bir çerçeveye oturtulmuş olsaydı, Lārī'nin tarih yazımı erken modern dönemde bilgi üretimi, meşruiyet söylemi ve imparatorluklar arası entelektüel dolaşım bağlamında çok daha güçlü ve ikna edici biçimde analiz edilebilirdi ve bu literatür içinde yeniden okunabilir ve mevcut literatür ile ilişkisi daha iyi anlaşılabilirdi. Sonuç olarak metin, güçlü bir ampirik malzemeye ve dikkatli metin okumalarına dayanmasına rağmen, teorik düzeyde parçalı bir görünüm sergiler. Lārī'nin neden evrensel tarih yazdığı sorusu sorulmakta, fakat bu tercih; meşruiyet, himaye, entelektüel rekabet, statü arayışı ya da epistemik otorite gibi kavramlarla teorik olarak çözümlenmemektedir.

Ayrıca Saeedi'nin anlatısı Lārī'nin tarih yazımıyla doğrudan bağlantısı yeterince kurulmamış Timurlu-Safevi-Osmanlı dönemi âlimleri ve entelektüel figürlere yapılan uzun göndermelerle dağılmaktadır. Saeedi bu üç İmparatorluğun tarihini ele aldıktan sonra dönemin önemli alimleri hakkındaki bilgileri Lari'nin de kitabında bu şekilde bir yöntem izlemesini gerekçe göstererek aktarır. Ancak bu kişilerin öyküleri birbirinden bağımsız bir şekilde ve içinde yaşadıkları imparatorlukların politik ve askeri durumlarıyla doğrudan ilişkilendirilmeden sunulur. Daha da önemlisi bu kişilerin birbirleri ile bağlı oldukları ilişki ağları da belirsiz bir şekilde sunulmuştur. Saedi bu noktada kişilerin sadece varlığını bildirir, ama bunların tarihi anlamını ve neden sonuç ilişkisini açıklamadan kısa ve açıklamasız bir şekilde sunar. Bu pasajlar, erken modern entelektüel çevrenin genişliğini göstermeyi amaçlıyor görünse de Lārī'nin metinleriyle nasıl bir analitik ilişki içinde oldukları netleştirilmediği için, kitabın merkezî argümanını güçlendirmekten ziyade anlatıda kopukluklar yaratmaktadır. Sonuç olarak okuyucu, bu bilgilerin Lārī'nin tarih yazım pratiğini anlamaya ne ölçüde katkı sunduğu konusunda ikna edilmemektedir.

Bununla birlikte, Saeedi'nin çalışması Osmanlı tarihyazımı literatürü için oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır. Günümüz Osmanlı tarihçiliğinde Farsça bilen ve erken modern dönemin Farsça tarih yazımını doğrudan okuyup analiz edebilen Osmanlı tarih araştırmacılarının sayısı oldukça sınırlıdır. Bu durum, özellikle Lārī'nin eserine bugün doğrudan ulaşmak ve metni bütünlüklü biçimde değerlendirmek isteyen araştırmacılar için teknik ve filolojik açıdan güçlükler barındırmaktadır. Saeedi'nin kitabı bu noktada yalnızca yorumlayıcı bir çalışma değil, aynı zamanda erişim kolaylaştırıcı bir köprü işlevi görmektedir. Yazarın metne dair sunduğu ayrıntılı özetler, analizler ve bağlamsallaştırmalar sayesinde Lārī, çağdaş okuyucu için çok daha ulaşılabilir bir hâle gelmiştir. Bu katkı başlı başına önemli bir akademik hizmet niteliği taşımaktadır. Umulur ki Saeedi ilerleyen çalışmalarda en azından Lārī'nin Osmanlılarla ilgili bölümünü modern bir dile

kazandırarak doğrudan bir çeviri de sunar; böyle bir girişim hem Osmanlı tarihçiliği hem de erken modern imparatorluklar arası tarih yazımı araştırmaları için son derece kıymetli olacaktır.

Nilab Saeedi'nin Lārī merkezli çalışması, erken modern İslam dünyasında tarih yazımının dolaşımına ve çok-merkezli yapısına dikkat çekmesi bakımından cesur ve değerli bir girişimdir ve çalışma tarih, edebiyat ve entelektüel tarih arasında geçişler yapmaya olanak tanımaktadır. Zengin kaynak kullanımı ve karşılaştırmalı analizler, çalışmanın akademik katkısını güçlendirmektedir. Ancak teorik çerçevenin eksikliği eserin potansiyel etkisini sınırlamaktadır. Lārī'nin tarih yazımını sadece kronolojik olay aktarımı olarak değil, aynı zamanda edebî ve ahlâkî bir söylem olarak ele alması, kitabın potansiyel gücünü artırmaktadır. Bu, çalışmayı yalnızca Osmanlı veya Safevi tarihçiliğiyle ilgilenenler için değil, erken modern bilgi üretimi ve kültürel aktarım süreçlerini araştıran akademik çevreler için de değerli kılmaktadır.

Conflict of Interest Statement / Çıkar Çatışması Beyanı

The author declares no conflict of interest related to this study.

Financial Support Statement

This study was conducted without any financial support.

Statement on the Use of AI and AI-Assisted Tools / Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

No AI-assisted tools were used in the preparation of this work. All content has been created solely by the author(s), who take full responsibility for its integrity.

Kaynakça

Saeedi, Nilab. 2025. *Three Empires and Persian Historiography: The Thought of Muşlih al-Dīn Lārī*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003660507>